National Journal of Hindi & Sanskrit Research

ISSN: 2454-9177
NJHSR 2026; 1(65): 77-83
© 2026 NJHSR
www.sanskritarticle.com

सुनन्दा दे
शोधच्छात्रा,
केन्द्रीयसंस्कृतविश्वविद्यालयः,
श्री सीताराम वैदिक आदर्श संस्कृत-महाविद्यालय, कोलकाता

.

Correspondence:
सुनन्दा दे
शोधच्छात्रा,
केन्द्रीयसंस्कृतविश्वविद्यालयः,
श्री सीताराम वैदिक आदर्श संस्कृत-महाविद्यालय, कोलकाता

विदग्धमाधवम् नाटकस्य काव्यशास्त्रीयमध्ययनम्

सुनन्दा दे

DOI: https://doi.org/10.5281/zenodo.19108405

सारांशः –

1375 तः 1700 पर्यन्तं परिव्याप्ते अस्मिन् कालखण्डे श्रेष्ठसाहित्यस्य सृजनमपि अभवत्। अयं कालःस्वर्णयुगमिति, भक्तिकालः इति, लोकजागरणकालः इति रूपेन वर्णितः अस्ति। अस्मिन् समये भक्त्यान्दोलनमिति प्रसिद्धमिदमान्दोलनं मध्यकालीनभारतस्य सांस्कृतिकेतिहासे महत्त्वपूर्ण स्थानमधिकरोति। अस्मिन् काले सामाजिकसंस्कारकैः धार्मिकसंस्कारकैश्च समाजस्य विभिन्नस्तरेषु संस्कारं विधाय जनमानसे भगवन्तं प्रति भक्तिभावस्य प्रचारं कृतवन्तः।आचार्यशङ्करात् आरभ्य चैतन्यदेवं यावत् सर्वे तच्छिष्याश्च नवधाभक्तेः प्रसारं कृतवन्तः। तेन क्रमेण श्रीरूपगोस्वामिनः आविर्भावः जातः। 1486-1533 खीष्ट्राब्देषु वङ्गप्रदेशे चैतन्यमहाप्रभुः प्रेम्णः रहस्यवादस्य च यां भक्तिधारां प्रवाहयामास तत्र वैष्णवाचार्याः भक्तिरसरूपेण विवेचनमनेके महापुरुषाः कृतवन्तः सन्ति। अत्र विविधग्रन्थकारेषु रूपगोस्वामिनः स्थानं सर्वोत्कृष्टमस्ति। रूपगोस्वामिनः त्रयोदशकृतीनां परिचयः लभ्यते। ते च – हंसदूतम्, उद्धवसन्देशः, उत्कलिकावल्लरी,दानकेलिकौमुदी, ललितमाधवम्, विदग्धमाधवम्, भक्तिरसामृतसिन्धुः, उज्ज्वलनीलमणिः इत्यादयः। अस्मिन् विविधग्रन्थेषु विदग्धमाधवम् कवेः अन्यतमः श्रेष्ठः कीर्तिः। सप्ताङ्कसंयुक्ते अस्मिन् नाटके प्रथमाङ्के वेणुनाद-विलासः, द्वितीयाङ्के मन्मथ-लेखः, तृतीयाङ्के श्रीराधा-संगमः, चतुर्थाङ्क वेणुहरणम्, पञ्चमाङ्के श्रीराधाप्रसादनम्, षष्ठाङ्के शरद्विहारः, सप्तमाङ्के गौरीतीर्थविलासश्च सुष्ठु वर्णिताः सन्ति। अस्मिन् शैधपत्रे अस्य नाटकस्य काव्यशास्त्रीयमालोचमना वर्णिता भवति।

शब्दसंकेतः - विदग्धमाधवम्, नाटक, काव्यशास्त्र, रचनाशैली, एकोक्तिः, छायानाट्यम् ।

उपक्रमः -

द्वितीयसहस्राब्दस्य प्रारम्भिकशतकेषु अनन्यभक्तिभावनां पुरस्कृत्य हिन्दुधर्मस्य कापि प्रबला धारा प्रवाहिता। 1375 तः 1700 पर्यन्तं परिव्याप्ते अस्मिन् कालखण्डे श्रेष्ठसाहित्यस्य सृजनमपि अभवत्। अयं कालः श्यामसुन्दरदासेन स्वर्णयुगमिति, आचार्येण रामचन्द्रशुक्लेन भक्तिकालः इति, हजारीप्रसादद्विवेदिना लोकजागरणकालः इति वर्णितः। अस्मिन् समये भक्त्यान्दोलनमिति प्रसिद्धमिदमान्दोलनं मध्यकालीनभारतस्य सांस्कृतिकेतिहासे महत्त्वपूर्ण स्थानमधिकरोति। अस्मिन् काले सामाजिकसंस्कारकैः धार्मिकसंस्कारकैश्च समाजस्य विभिन्नस्तरेषु संस्कारं विधाय जनमानसे भगवन्तं प्रति भक्तिभावस्य प्रचारं कृतवन्तः। आचार्यशङ्करात् आरभ्य चैतन्यदेवं यावत् सर्वे तच्छिष्याश्च नवधाभक्तेः प्रसारं कृतवन्तः। तेन क्रमेण श्रीरूपगोस्वामिनः आविर्भावः जातः। 1486-1533 खीष्ट्राब्देषु वङ्गप्रदेशे चैतन्यमहाप्रभुः प्रेम्णः रहस्यवादस्य च यां भक्तिधारां प्रवाहयामास तत्र वैष्णवाचार्याः भक्तिरसरूपेण विवेचनमनेके महापुरुषाः कृतवन्तः सन्ति।

अत्र विविधग्रन्थकारेषु रूपगोस्वामिनः स्थानं सर्वोत्कृष्टमस्ति। अयं हि रूपगोस्वामी मुकुन्दस्य पौत्रः कुमारस्य च पुत्रः, श्रीचैतन्यमहाप्रभोः साक्षात् शिष्यः आसीत्। भक्तिरत्नाकरग्रन्थानुसारेण अस्य जन्म पूर्ववङ्गे जैसोर-समीपे फतेयाबादे अभवत्। अस्मिन् स्थाने प्रायः चतुर्दशशताब्याः अन्तिमभागे रूपगोस्वामिनः पूर्वजाः आगत्य वासं कृतवन्तः। अस्य पूर्वजाः कर्णाटकप्रदेशीयाः भारद्वाजगोत्रीयाश्च आसन्। मालाधरवसोः साहाय्येन रूपः सनातनश्च हुसेनशाहेन परिचितौ दरवारे नियुक्तौ। हुसेनशाहेन तयोः स्वागतं विधाय मन्त्रिपदं प्रदाय धर्मपरिवर्तनं कारयित्वा नामपरिवर्तनमपि अकरोत्। सनातनः साकिरमलिक इति, रूपश्च दबिरखास इति प्रसिद्धौ। 1514 ईशवीयवर्षे तस्य वासस्थानं रामकेलिं प्रति श्रीचैतन्यदेवस्य आगमनसमये तस्य दर्शनं प्राप्य नितरां प्रभावितः रूपः अन्ततः 1516 समये दरवारं त्यक्तवान्। अयं हि वैष्णवभक्तिधारया प्रभावितः भूत्वा भक्तिरसामृतसिन्धोः तथा उज्वलनीलमपणेच रचनां कृतवान्। तथा च अनेन रससिद्धान्तस्य शब्दावल्यां तथाऽवरणे च कृष्णोपरि आधारितस्य भक्तिसिद्धान्तस्य स्थापना कृता। स्वकीयधर्मानुरागं तथा स्वचिन्त्याध्यात्मिकरहस्यवादञ्च लौकिकप्रेम्णः तथा सांसारिकस्पृहा-स्वरूपे व्यक्तं कृतवानयं हि विद्वान्। रूपगोस्वामिनः भ्रातृजः वल्लभस्य पुत्रः जीवगोस्वामिना कृता टीका काव्यमालासीरीज-संस्थातः प्रकाशितोऽभवत्। अस्य संस्करणस्यान्तिमः लोकः अनेन प्रकारेण वर्तते-

अयमुज्वलनीलमणिगहनमहाघोषसागरप्रभवः।
भजतु नैव मकरकुण्डल परिसर सेवोचितीं देव॥

श्रीरूपगोस्वामिनः साहित्यिककृतीनां परिचयः -

षोडशशताब्यां संस्कृतसाहित्यस्य श्रीवृद्धौ रूपगोस्वामिनः कवित्वम् आचार्यत्वं च अप्रतिमे। स्वप्रतिभायाः पाण्डित्यस्य च निकषभूतानां लक्ष्यलक्षणग्रन्थानां प्रणयनेन सह काव्यसर्जनस्य मणिकाञ्चनसंयोगः तस्मिन् उपस्थितः। तदेव हि रूपगोस्वामिनः कृतित्वस्य स्पष्टप्रामाणिकं निदर्शनम् अस्ति। रूपगोस्वामिनः काव्यकृतीनां सन्दर्भे श्रीजीवगोस्वामी स्वपितृव्येन श्रीसनातन-गोस्वामिना प्रणीतस्य लघुभागवतामृतस्य "लघुतोषणी" इति व्याख्यायां सनातनस्य तथा रूपगोस्वामिनः कृतीनामुल्लेखं कृतवान्। तस्य आधारेण रूपगोस्वामिनः त्रयोदशकृतीनां परिचयः लभ्यते। एतद्विहाय रूपगोस्वामिनः अन्यकृतीनामप्युल्लेखो वर्तते, ते यत् अनन्तरं स्तोत्रावली, पद्यावली, विरुदावली, वर्णनमाहात्म्यरूपेण वा संगृहीतम्।[1] श्रीजीवगोस्वामिकृतलघुतोषिणी-व्याख्यानुसारेण रूपगो-स्वामिनः कृतयः निम्नलिखिताः लसन्ति-

1. हंसदूतम्,
2. उद्धवसन्देशः,
3. अष्टादशच्छन्दः,
4. उत्कलिकावल्लरी,
5. विदग्धमाधवम्,
6. ललितमाधवम्,
7. दानकेलिकौमुदी,
8. भक्तिरसामृतसिन्धुः,
9. उज्ज्वलनीलमणिः,
10. मथुरामाहात्म्यम्,
11. पद्यावली,
12. नाटकचन्द्रिका,
13. संक्षेपभागवतामृतम्,
14. गोविन्दविरुदावली,
15. प्रेमेन्दुमागरः,
16. आनन्दमहोदधिः,
17. मुकुन्दमुक्तावली।

स महम्मदीयानां राजसभायां स्थित्वापि स संस्कृतविदुषां विष्णुभक्तानाञ्च सम्माननं करोति स्म। रामकेलेः सामान्यदूरे रूपगोस्वामिना निर्मिता 'कन्हाई नाट्यशाला' नामा मूर्तिशाला आसीत्, या कृष्णभक्तेः तस्य ज्वलन्तं प्रमाणमस्ति। राजकार्येण सह निरन्तरं साधुसन्ङ्गे शास्त्रचिन्तने च दत्तचित्तः सन् स राजपदात् असीमवैभवात् च शनैः-शनैः विरक्तः भवति। तस्मिन् समये स महाप्रभोः प्रशंसां श्रुत्वा गौडेश्वरात् निलीय तस्य दर्शनमकरोत्। महाप्रभोः निश्छलभगवद्भक्त्या नितरां प्रभावितः स तस्य शिष्यत्वं स्वीकरोति। तद्दिने एव प्रभुः भ्रातृद्वयस्य नाम परिवर्त्य तं रूपमिति अपरं सनातनमिति नाम्ना व्यभूषयत्। म्लेच्छजनसम्पर्ककारणात् यद्यपि तदा धर्मपरिवर्तनस्य आरोपः भवतु, परन्तु तस्य सम्पर्कस्तु नवद्वीपस्य वैष्णवधर्मेण सह आसीदेव, तथा प्रारम्भात् विष्णुभक्तिं प्रति स अवनतः आसीत्। अतः स्पष्टं भवति यत्- रूपगोस्वामी वैष्णवधर्मस्य अनुयायी, मुस्लिम-धर्मात् दीक्षितः नास्ति।

आचार्यस्य श्रीरूपगोस्वामिनः स्थितिकालविषये विदुषां मतैक्यं नास्ति। श्रीरूपस्य समयसम्बन्धे निश्चयात्मकं किञ्चित् नास्ति। उपलब्धसामग्र्याधारानुसारेण किञ्चित् सामान्यं निष्कर्षं प्रतिपादयितुं शक्यते। श्रीरूपस्य जीवनवृत्ताध्ययनेन तस्य व्यक्तित्वस्य प्रमुखौ द्वौ पक्षी स्पष्टौ भवतः । श्रीरूपः गौडाधिपतेः हुसेनशाहस्य मंत्रीआसीत्। ततः श्रीचैतन्यमहाप्रभोः शिष्यः भवति। ऐतिहासिकसाक्ष्यस्य आधारानुसारेण हुसेनशाहस्य राज्यरोहणम् 1493 ईशवीयाब्दे अभवत्। अतः हुसेनशाहस्य शासनकालः पञ्चदशशताब्याः अन्तिमे भागे तथा पोडशशताब्याः पूर्वार्धे च भवति। एवं चैतन्यमहाप्रभोः आविर्भावः कालः 1485 ई. मन्यते। अनेन ऐतिहासिकतथ्येन

हुसेनशाहस्य चैतन्यदेवस्य च स्थितिः षोडशशताब्द्याः पूर्वार्धे संकेतितः वर्तते। तथा च श्रीरूपं ऐतिहासिकपुरुषस्य चैतन्यमहाप्रभोः तथा हुसेनशाहस्य समकालीनं सिद्धं करोति। अतः ऐतिहासिक-साक्ष्याधारेण चैतन्यस्य हुसेनशाहस्य समसामयिकः इति श्रीरूपस्य स्थितिकालः मुख्यरूपेण षोडशशताब्यां सिद्धः भवति।

विदग्धमाधवस्य कथासारः -

सप्ताङ्कसंयुक्ते अस्मिन् नाटके प्रथमाङ्के वेणुनाद-विलासः, द्वितीयाङ्के मन्मथ-लेखः, तृतीयाङ्के श्रीराधा-संगमः, चतुर्थाङ्क वेणुहरणम्, पञ्चमाङ्के श्रीराधाप्रसादनम्, षष्ठाङ्के शरद्विहारः, सप्तमाङ्के गौरीतीर्थविलासश्च सुष्ठु वर्णिताः सन्ति। पौर्णमास्याः अन्तिमप्रार्थना नाटकमवसितम्। यथा-

प्रथयन्गुणवृन्दमाधुरीमधिवृन्दावनकुञ्जकन्दरम्।
सह राधिकया भवान्सदा शुभमभ्यस्यतु केलिविभ्रमम्॥ 7.62 ॥

किञ्च

अन्तःकन्दलितादरः श्रुतिपुटीमुद्घाटयन्सेवते
यस्ते गोकुलकेलिनिर्मलसुधासिन्धुत्थविन्दूनपि।
राधामाधविकामयोर्मधुरिमस्वाराज्ययस्यार्जन्।
साधीयान्भवदीयपादकमले प्रेमोर्मिरुन्मीलतु॥ 7.63॥

श्रीकृष्णः- (स्मित्वा) भगवति! तथास्तु। तदेहि, गोदोहावसाने मामप्रेक्ष्य चिन्तयिष्यन्तौ पितरावविलम्बं गोकुलं प्रविश्य नन्दयामः! (इति निष्क्रान्ताः) इति श्री श्रीविदग्धमाधवनाटके गौरीतीर्थविहारो नाम सप्तमोऽङ्कः॥[2]

विदग्धमाधवस्य काव्यशास्त्रीयमध्ययनम् -

विदग्धमाधवस्य प्रस्तावनायाः परं विष्कम्भकः केषाञ्चित् पात्राणां दर्शकैः परिचयार्थं तथा नाटकीयकार्यकलापे तेषां विशेषताज्ञानार्थं प्रयुक्तः। संवादेषु नाटकीयताम् अभिनेयत्वं च जनयितुं वाक्क्रीडाद्वारा पूर्णप्रयासः कृतः। माता यशोदा यदा कृष्णं पृच्छति- प्रतिदिनम् अपराह्ने निर्मितानि मिष्टान्नानि शीतलानि भवन्ति कथमिति तदा उत्तरं कृष्णसहचरः मधुमंगलः ददाति। तदा स्वगोपनप्रणयप्रकाशन-भयेन तं निवारयति श्रीकृष्णः। पूर्णतया नाटकीयता अनुभूयते अत्र संवादेषु। यथा-

यशोदा- जात, किमित्यपाह्लेऽपि गोष्टं न स्मरसि? यत्परमाद्रेण मया रन्धितानि प्रत्यहं शीतलीभवन्ति मिष्टान्नानि।

मधुमङ्गलः- गोकुलेश्वरि, शृणु-

गोभ्यः शपे किमपि दूषणमस्य नास्ति

(इति वागुपक्रमे कृष्णः सस्नेहमेनं पश्यति)

ताभिर्यदेष रभसादभिकृष्यमाणः

कुञ्जं विशत्यधिककेलिकलोत्सुकाभिः

(इति वागसमाप्तौ)

श्रीकृष्णः- (सापत्रयमात्मगतम्) व्यक्तमेष बालिशो वल्लवीभिरिति वक्ष्यति। तदेनं संज्ञया निवारयामि। (इति शिरस्तिरो धूनयति।)

मधुमङ्गलः - भो वयस्य, किमिति मां निवारयसि, यन्निश्चितमद्य आर्याया अग्रत इदं विज्ञापयिष्यामि।

श्रीकृष्णः- (स्वगतम्) हन्त, लज्जाजाले जाल्मधियाहं पातितोऽस्मि ।

मधुमङ्गलः - पीताम्बरस्त्वरितमम्ब सुहृद्धटाभिः ॥[3]

श्रीकृष्णः- (सानन्दमात्मगतम्) कथमन्यदेवास्य हृद्गतम्।

श्रीकृष्णेन चिन्तितमासीत् एष वदिष्यति गोपीभिः केलिनिमित्तं कुञ्जे नीत्वा विलम्बः कार्यते, परं गोपीनां स्थाने तेनोक्तं सुहृद्धटाभिः।

अत्र नाट्यकारेण ज्ञातसारेण स्त्रीलिंगान्तघटाशब्दस्य प्रयोगं करोति, उत्सुकतां वर्धयितुम् । अत्र नाट्यतत्त्वानुसारेण अवस्यन्दितं नाम वीथ्यङ्गम्।

तथैव यदा पौर्णमासी कृष्णं वदति- पुष्पावचयाय एकत्रिताः गोपिकाः तव महोत्सवाय स्युः। श्रीकृष्णस्तु अत्र शृंगारितचित्तवृत्तिः जातः। द्वितीयक्षणे पौर्णमासी स्वाभिप्रायस्य दिक्परिवर्तनं करोति। यथा-

पौर्णमासी- राधाभिधाना काचिदानन्दकौमुदी।

श्रीकृष्णः- (सरोमाञ्चं स्वगतम्) श्रुतं नूनमम्बयोः संवादे शश्वदस्या सौष्ठवम् (इति कम्पमानो व्रीडां नाटयति)।

पौर्णमासी- (स्वगतम्) कृष्णं विलक्षणमवेक्ष्य नूनं रामः सव्याजमसौ सव्यत प्रयाति।

श्रीकृष्णः- (पुनरात्मगतम्) विक्रियां संगोपयितुं प्रसङ्गान्तरमङ्गी-कुर्याम्। (प्रकाशम्) आर्ये, अद्य खलु मधुवासरे त्वयापि काचिन्म-होत्सवलक्ष्मीरलंक्रियताम्। पश्य जरद्वल्लीश्रेणीरियं फुल्ला पल्लविता च।

पौर्णमासी- (सस्मितम्) नागर, तवैव महोत्सवानामवसरोऽयं संवृत्तः। यदत्र पुष्पाणां पल्लवानाञ्च तृष्णया वल्लवानां विलासिन्यः समेष्यन्ति।

श्रीकृष्णः- (सम्मितं तिर्यगवेक्ष्य) आर्ये, तत् किम्?

पौर्णमासी- (विहस्य) विलासिन्, स्ववासनानुसारतोऽयथा मा शङ्किष्ठाः। परमेवमभिप्रायास्मि। ततस्तासां शून्येषु सद्मसु सखिभिस्ते सुखमपहर्तव्यानि गव्यानि।

श्रीकृष्णः- धूर्ते, किं परिहस्यते। पश्य, कोमलमञ्जरीमवचिन्व-तीनावल्लवीनां मण्डलेन खण्डितानि मे वन्दाटवीशाखिविटपानि। तदेतास्ते निवारणीया।

पौर्णमासी- मोहन, तव्यस्तवकीर्त्तंसिना भवतैव समुल्लासितोऽयं कुसुमेषुरागो बड़वीनाम्। ताः कथमितो निवार्यन्ताम्।

श्रीकृष्णः- (स्मित्वा) अयि बलाकावलक्षकेशि। कथोपक्रमाद्वक्रमेव पन्थानमधिरूढासि। यदपराधिकास्वपि बल्लवीषु पक्षपातं न मुञ्चसि।
पौर्णमासी- सुन्दर, संप्रति सराधिकाः खलु बल्लव्य कथमपराधिका सन्तु। तेन ते प्रियस्य पुन्नागस्यापि सुमनः स्तेयं हठेन करिष्यन्ति।
श्रीकृष्णः- (स्वगतम्) हन्त, कथं मनोहारिणी सैव दैवात्पुनरावर्त्तते राधिकावार्त्ता।[4]

अत्र नाट्यकारेण ज्ञातसारेण श्लिष्टशब्दस्य प्रयोगं करोति, उत्सुकर्तं वर्धयितुम्। अत्र नाट्यतत्त्वानुसारेण अवस्यन्दितं नाम वीथ्यङ्गम् ।
अत्र रंगमञ्चे स्त्रीजनानां प्रगल्भव्यापाराः लभ्यन्ते। कराला, मुखरा, जटिला च कलहनिपुणाः दण्डनिष्णाताः च दृश्यन्ते। नाटकेऽस्मिन् स्त्रीजनानां विदूषकाणां च संवादे पद्यभागः संस्कृते वर्तते। नियमानुसारं तत् प्राकृते भवितव्यमासीत्। स्त्रीणां संवादे गद्यभागः प्राकृते एवास्ति। गानयोग्यपद्यानि कचित् प्राकृते गायन्ति।
संवादेषु शाब्दिककौशलं, चमत्कारश्लिष्टपदानां प्रयोगः, प्रसङ्गानुकूले शब्दविन्यासः चेतः प्रसादयन्ति। मधुमंगलस्य प्रश्नस्योत्तरे यदा कृष्णः मालां विना शून्यहृदयः इति वदति तदा साक्षात् मधुमंगलः कथयति- 'बालामिति भण'[5] अर्थात् मालास्थाने बालां (राधां) कथय।
नाटकीयपरिस्थिषु वैपरीत्यसन्दर्शनं कविना कौशलपूर्वकं विहितम्। यथा रसोक्तस्यान्यथा व्याख्या यत्रावस्यन्दितं हि तत्। तत् उदाहरणं इति नामके भूषणे अपि स्थापयितुं पारयामः।

वाक्यं यद् गूढतुल्यार्थ तयुदाहरणं मतम्।
शशी वृत्तो वह्निः परमहह वह्निर्मम शशी॥[6]

अर्थात् चन्द्रः वह्निरिव कार्यं करोति तथा वह्निः चन्द्रः इव शीतलः अस्ति। इयं वियोगसन्तप्तायाः राधायाः दशा वर्तते।

छायानाट्यम् -

द्वितीयाङ्के नाट्यकारः चित्रं छायानाट्यस्य माध्यमं स्वीकृतवान्। राधा कृष्णचित्रं दृष्ट्वा वदति- हृतहृदयं यस्य प्रतिच्छन्ददर्शनमात्रत ईदृशी दुरूहसंगमा उपस्थिता तेऽवस्था तत्रापि पुना रागं वहसि।

इदं चित्रं विशाखया चित्रितं तथा राधा तत् कर्णिकारकुञ्जे उपविश्य दृष्टवती। तत् दृष्ट्वा सा उन्मत्तेव जाता। पञ्चमे अङ्के सुबलः राधारूपं धारयति, वृन्दा च ललितारूपम्। द्वावपि न केवलं जटिलाम् अपितु श्रीकृष्णमपि छलयतः।

परिहासः -

कविना स्वकलानैपुण्येन समीचीनस्तरे एव नाट्यपात्राणां तदनुरूपं नर्म प्रस्तीति। पौर्णमासी कृष्णं नर्मवचनै विध्यन्ती वदति-गोपेश्वरस्य तनयोऽसि नयोपपन्नः

ख्यातस्तथा व्रजकुले भुजयोर्वलेन।
लीलाशतैस्तदपि किं कुलयोषितस्त्व-
मुन्मादमुद्रहसि माधव राधिकायाः ॥[7]

अयः परिहासः कूटघटनाप्रधानः एव। रूपगोस्वामी कूटघटनाविन्यासे नदीष्णः आचार्यः प्रतीयते। स वारं बारे कूटरचनां विधाय नाटकीयोत्सुक्यं वर्धयति ।

एकोक्तिः -

विदग्धमाधवे बहुत्र विशुद्धाः एकोक्तयः सन्ति। चतुर्थाङ्के पञ्चदश-पोडश-पद्ये एकोक्तिरूपे एव। यथा-
श्रीकृष्णः- (राधां स्मरन् सोत्कण्ठम्)

प्रसरति मजूचापे श्लथज्यमकरोत् स्मरो धनुः पौष्यम्।
मधुरिममणिमञ्जूषा भूषायै मे प्रिया सास्तु॥

(पुनः सौत्मुक्यम्)

सा मुखसुषमा निर्जितराकाचन्द्रा बलीलसन्मध्या।
मुहुराधास्यति राधा मदुरसि रसिका किमात्मानम्॥

क्वचित् एकोक्तिभिः प्रेक्षकेभ्यः आवश्यकसूचना, अन्यत्र मनोरंजनसामग्री च दीयते। यथा-
भ्रमरेऽपि गुञ्जति निकुञ्जकोटरे
मनुते मनस्तु मणिनूपुरध्वनिम्।
अनिलेन चञ्चति तृणाञ्चलेऽपि तां पुरतः प्रियामुपगतां विशङ्कते ॥[8]
अस्मिन्नङ्के अभिसारभूमौ श्रीकृष्णः एकलः स्थितः। राधामेलनं न जातम्, तथापि तदर्थं चिन्तयति सः यथा-

कपटी स लता कुटीमिमां सखि नागादधुनापि माधवः।
इति जल्पपरीतया तया क्लमदीर्घा गमिता कथं तमी ॥[9]

लक्षणैरेव तेन ज्ञातं राधा आगतासीतदिति। अन्ततः सः राधायाः सूर्याराधनवेदिकायामुपविष्टः ।

विदग्धमाधवस्य पञ्चमाङ्के मानवतीराधायाः एकोक्तयः उल्लेखार्हाः विशिष्टाश्च सन्ति। श्रीकृष्णस्यानुनयं तिरस्कुर्वती सा अनुतापदग्धा जाताहै। रसालतरुमूल कथमिव सा गुनगुनकरोति-

कर्णान्ते न कृता प्रियोक्तिरचना क्षिप्तं मया दूरतो
मल्लीदामनिकामपथ्यवचसे सख्यै रुपः कल्पिताः।
क्षोणीलग्नशिखण्डशेखरमसो नाभ्यर्थयन्नीक्षितः
स्वान्तं हन्त ममाद्य तेन खदिरांगरेण दंदह्यते ॥
धन्यास्ता हरिणीदृशः स रमते याभिर्नवीनो युवा
स्वैरं चापलमाकलय्य ललिता मां हन्त निन्दिष्यति।
गोविन्दं परिरब्धुमिन्दुवदनं हा चित्तमुत्कण्ठते
धिग्वामं विधिमस्तु येन गरलं मानाभिधं निर्ममे ॥

(भृङ्गीमवेक्ष्य)

कृमिरपि नमितात्मा हन्त वृन्दावनेऽस्मिन्
कलयति निजमौलौ बर्हमौलेर्निदेशम्।
अनुनयति मुहुर्मां नेतुकामालिनीयं

यद्व्रलमधुरोक्तिस्तस्य दृष्टिं शठस्य ॥

कथं एसो भं मोद्दिनं परिरद्धुं उवसण्णो कहो। हन्त भो वंककलाशालिन् चन्दा अलीकोऽचिरासंगभंगुरकुरंग, अवेहि। एसो तुमं परिभविस्ससि मए।

यमुनातीरकदम्बाः सम्प्रति मम हन्त साक्षिणो यूयम्।
एष बलान्मामबलां गोकुलधूर्तः कदर्थयति ॥[10]

एवंविधायाः प्रेमपराकाष्ठायाः, उत्कण्ठाकुलिततायाः वर्णनाय नाट्यकारेण एकोक्तिविधां स्व्यकरोत्। अन्यथा अस्याः प्रकाशनमसम्भवमासीत् । अत्रैव गोस्वामिनः एकोक्तीनां सार्थकता जाता।

पात्रप्रवेशः -

नाटके पात्राणां प्रवेशस्य सोद्देश्यं पूर्वसूचना भवेत्, कस्य चरित्रस्य प्रवेशस्य सम्भावनास्तीति। रूपगोस्वामिना तदर्थं श्लेषालंकारस्य आश्रयः नीतः। भिन्नार्थे प्रयुक्तानाम् अनेकार्थकपदानां श्लिष्टपदानां वा पात्रनामसंकीर्त्तनेन पात्रप्रवेशकौशलं प्रादर्शयत्। यथा सप्तमाङ्के वृन्दवनवनस्य शोभां प्रशंसन्ती वदति- अम्महे ललिता वृन्दावनलक्ष्मीः। (ततः प्रविशति ललिता वृन्दा च।) इदम् अदृष्टाहतेः उदाहरणमस्ति। चन्द्रावली यदा वृन्दावनस्य शोभासंदर्शने मुग्धा तदा राधागमनसूचिकयोः सख्योः ललितावृन्दयोः प्रवेशेन चन्द्रावली रुष्टा भवति।

तथैव

चन्द्रावलीं मामनुरुध्यमाना रुणद्धि पद्मे भवती बलेन।
मल्लीं तमालाभिमुखं मिलन्ती हिंस्रेव वल्ली पुरतः कराला ॥[11]

- इति श्रीकृष्णस्य कथनमात्रेण तत्र कराला समुपस्थिता भवति।

विदग्धमाधवस्य चरित्राणि -

अतिविचित्रभावेन नाट्यचरित्राणि चित्रितानि श्रीरूपगोस्वामिना। तृतीयाङ्के आरम्भे पौर्णमासी श्रीकृष्णम् आशीर्वदति- 'गोपस्तन-तटीष्वलम्पटी भव।'

एषा पौर्णमासी उज्जयिनीवास्तव्यस्य आचार्यस्य सान्दीपनेः माता, काषायाम्बरधारिणी, श्वेतकेशा तथा नारदशिष्या वर्तते। तस्याः प्रवेशः यथा-

(तत प्रविशति सपरिजना पौर्णमासी)

पौर्णमासी- (अये नर्तकसामन्त इति पठित्वा) हन्त वत्से नान्दीमुखि, किमपि कमनीयं गायता स्फुटमानन्दितास्मि नटेन्द्रेण।

नान्दीमुखी- भगवति, किं खलु यथार्थमेतत् ।

पौर्णमासी-

संभाव्यते फलमलम्भिलमूलपुष्टेस्तत्तादृशं क मम भाग्यतरोर्वरोरु।
येनानयोः सुभगयोरुचिता भवेयं शृङ्गारमाङ्गलिकयोर्नवसंगमाय॥[12]

श्रीकृष्णः अपि पौर्णमासीं द्वितीयाङ्के धूर्ते विशेषणेन सम्बोधयति। मधुमगंलपात्रस्य सर्जनं नवीनमत्र। सः सान्दीपनिपुत्रः सन् अपि अर्धविदूषकः इव जातः। एषः श्रीकृष्णस्य गूढतत्त्वानि प्रकाश्य मनोरञ्जनं विदधाति। राधाप्रेमनिमज्जितं श्रीकृष्णं सः ब्रह्मचारी-शिखामणिमिति वदति। गोपीभिः अस्माकं किमिति यदा श्रीकृष्णः वदति, तदा मधुमङ्गलस्य समीक्षा समीक्षणीया- अस्मप्रियवयस्यस्य हृदयस्याद्यापि रागो युष्मद्गोपिकानामंगेषु न मया दृष्टोऽस्ति । प्रत्युत तासामंगराग एवास्य हृदये दृश्यते।

कदाचित् नाट्यकारकविना एकेन मूर्तविशेषणेन सम्पूर्णचरित्रं चित्रितम्। मुखरायाः विशेषणं ददाति- गड्डुरविषाणकठोरे।

एकत्र श्रीकृष्णः माध्वीकपानं करोति इति नाट्यकारेण यत् वर्णितं, कदाचित् तत् क्वचित् पुराणवचनमनुसरति तथापि भक्तिरसात्मके नाटके तत् ग्रहणीयं न प्रतिभाति। कृष्णमिलनप्रतीक्षारता राधिका ललितां वदति- उपनय शयनान्तं साधु माध्वीकपात्रीम् ॥[13]

रसः -

नाट्यशास्त्रे उक्तम्- विभावानुभावव्यभिचारिसंयोगाद्रसनिष्पत्तिः। अनेन प्रकारेण स्थायी रसत्वं याति। उत्तरोत्तरैराचार्यैः रससंख्या परिवर्धिता दृश्यते। अनेन नाट्यकारेण भक्तिरसः मानितः, पोषितश्च वर्तते। अस्य रसस्य साक्षात्कारः निम्नक्रमेण भवति -

प्रथमतः श्रवणकीर्तनादिभजनस्य पुनः पुनः अभ्यासेन आनन्दरूपा रतिः आविर्भवति। तदनु विभावादिभिः चित्तसंयोगात् कृष्णरतिः रसरूपेण विपरिणमते। पश्चात् विभावादिसाहचर्येण रसास्वादनं भवति। भक्तिरसास्वादनसौभाग्यं सर्वेषां न भवति, रसः ब्रह्मवत् वाङ्मनसोरगोचरत्वात्, प्राक्तनी-आधुनिकी-सद्भक्ति-वासनावासितः भाग्यवान् द्रष्टा, श्रोता, अभिनेता वा हृदये अस्य भक्तिरसस्य आस्वादनं करोति।

प्रस्तुतग्रन्थे नायकचूडामणिः श्रीकृष्णः एव विषयालम्बनभूतः वर्तते। श्रीकृष्णं विहाय अन्यः कोपि सर्वोत्तमस्य उज्ज्वलरसस्य पूर्णनायकः भवितुं न शक्नोति। अयं नायकः प्रथमतः चतुर्धा वर्तते- धीरोदात्तः, धीरललितः, धीरोद्धतः, धीरशान्तः इति। ततः पूर्णतम-पूर्णतर-पूर्ण-भेदेन द्वादशप्रकारकः। ते सर्वे पति-उपपति-भेदेन पुनः द्विधा विभक्ताः 24 प्रकारकाः भवन्ति। अनुकूल-दक्षिण-शठ-धृष्ट-भेदैः आहत्य 96 भेदाः भवन्ति। 96प्रकाराणां नायकानां गुणः श्रीकृष्णचन्द्रे वर्तते इति तस्य लीलाभ्यः ज्ञायते।

अस्य रसस्य आलम्बनविभावभूताः नायिकाः श्रीहरिवल्लभाः सन्ति। उज्वलनीलमणौ रूपगोस्वामिनः कृष्णभक्तौ कान्ताभावः स्वीकृतः अस्ति। अतः मधुरा-प्रेमारतेः चेति हि राधा-कृष्णयोः परस्परप्रेमानुरागः (संयोगः) स्वायिभावः अस्ति। प्रणय-परिपाके अपेक्षित-प्रेमारतेः षट्तत्वस्य अपि प्रतिपादनं कृतवान् गोस्वामी महोदयः। ते यथा- स्नेहः, मानः, प्रणयः, रागानुरागः, भावेति। स्नेहस्य भावे परिणतिः हि माधुर्यरससहकारी अस्ति। अयं दिव्यरसः अस्ति। अयं भक्तिरसस्य चरमस्थितः अस्ति। उज्वलनीलमणौ तृतीयाध्याये हरिप्रियाप्रकरणे हरिवल्लभाः प्रतिपादिताः सन्ति। यथा-

अथ हरिवल्लभाः

हरेः साधारणगुणैरुपेतास्तस्य बल्लभाः।

पृथुप्रेम्णां सुमाधुर्यसम्पदां चाग्रिमाश्रयाः ॥[14]

विदग्धमाधवस्य रचनाशैली -

श्रीरूपगोस्वामिनः नाट्यशैली नितरां श्लिष्टा, शृङ्गाररसोद्दीपिका, संवादप्रवणा, कूटरचनाप्रवीणा, वाग्धारानिरूपिता वर्तते। तस्य शैलीं समीक्षमाणैराचार्यैः उपाध्यायोपाह्वयैः रामजीमहोदयैः सत्यमुक्तं तेषां आधुनिकसंस्कृतनाटकग्रन्थे "रूपगोस्वामी श्लेषात्मकशब्दप्रयोग-कुशलः आसीत्। यदा कृष्णः 'अपराधिकासु वल्लवीषु कथयति तदा पौर्णमासी प्रतिवदति- अपराधिका कथम्? गोपीभिः सह राधा अस्ति एव खलु। क्वचित् श्रिष्टपदावली अक्षरसंघातनामकं भूषणं सृजति। वाक्यमक्षरसङ्गातो भिन्नार्थं श्लिष्टशब्दकम्। यथा- भवतैव समुल्लासितो कुसुमेषुरागो वल्लवीनाम्' इत्यत्र कुसुमेषु इत्यस्यार्थः कामः पुष्पं च। रूपगोस्वामिनः रूपकपरम्परा श्रेणीबद्धा वर्तते। उदाहरणाय एकम्-

हित्वा दूरे पथि धवतरोरन्तिकं धर्मसेतो-

भगोदग्रा गुरुशिखरिणं रंहसा लंघयन्ती।

लेभे कृष्णार्णवनवरसा राधिकावाहिनी त्वां।

वाग्वीचिभिः किमिव विमुखीभावमस्याः करोषि ॥[15]

उपमानानां चयनं दर्शनीयमेव। यथा, कृष्णमुखस्य उपमेयम्-

बदनदीप्तिविधूतविधूदया कुमुदधामधुरामधुरस्मिता।

नखजितोडुरियं हरिणेक्षणा तृणयति क्षणदामुखमाधुरीम् ॥[16]

यमकालङ्कारस्य ग्रथनात्मकः वागाडम्बरः दर्शकान् पीडयति। नायकः स्वयं नायिकां यमकेन बोधयति। यथा-

चन्द्रावलीवदनपुष्करसंगिगण्ड-

चन्दावलीकतरतर्ककलंकितांगी।

शंकाकुलोऽत्र कलयन् कमलायताक्षि।

शं काकुलोलहृदयः प्रविशामि नाहम् ॥[17]

क्वचिच्च समानपदविन्यासेन संवादं सरसयति। यथा सप्तमे अङ्के- एषः पलाशी न खलु तव विलासी।[18]

निष्कर्षः -

काव्यशास्त्रानुसारेण काव्यं द्विविधम्- श्रव्यं दृश्यं चेति। प्रस्तुतः ग्रन्थः दृश्यकाव्यान्तर्गतः। प्रस्तुतग्रन्थकारः साहित्यदर्पणस्य नाट्यलक्षण-वर्जनपूर्वकं श्रीभरतमुनेः मतेन नाटकं लक्षयितुं नाटकचन्द्रिका इति नाट्यशास्त्रीयं ग्रन्थं रचयति। अस्य लक्षणग्रन्थस्य दृष्टान्तरूपेण स विदग्धमाधवम्, ललितमाधवम् इति नाटकद्वयं प्रणयति। अस्मिन् नाटके नाटकस्य लक्षणं पूर्णरूपेण रक्षितं भवति। दिव्यः, दिव्यादिव्यः, अदिव्यः इत्यादिनायकभेदैः सह मिश्रः, क्लृप्तः, प्रस्तावना, आशीर्वादः, नमस्क्रिया, वस्तुनिर्देशः, नान्दी, प्ररोचना, आमुखः, कथोद्धातः, प्रवर्तकः, प्रयोगातिशयः, उद्धात्यकः, अवलम्बितः, प्रकृतिः- सन्धिः, बीजः, विन्दुः, पताका, प्रकरी, प्रधानकार्याणि, अङ्गकार्याणि, अवस्था आरम्भः, यत्नः, प्रत्याशा, नियताप्तिः, फलागमः, सन्ध्यङ्गानि- मुखः, प्रतिमुखः, गर्भः, विमर्शः, उपसंहृतिः, द्वादश बीजभेदाः, त्रयोदश प्रतिमुख-सन्धिभेदाः, चतुर्दश निर्वहणसन्धिभेदाः, 36 भूषणभेदाः, 4 पताकास्थानानि, विष्कम्भकः, चुलिका, अङ्कास्यम्, अङ्कावतारः, प्रवेशकादि, अर्थोपक्षेपसमूहः, स्वगतं, प्रकाशः, जनान्तिकम् इत्यादिनाट्योक्ति-समूहः, अङ्कस्वरूपं, गर्भाङ्कस्वरूपम्, अङ्कसङ्ख्या, नाटकीय-रसः, संस्कृत-प्राकृत-भाषा-विधानं, भारतीप्रभृतिवृत्तिचतुष्टयी, नर्म तस्य भेदाः इत्येतेषां सर्वेषां नाटिकाचन्द्रिकोक्तलक्षणानुरूपं विषयनिर्वाहः अस्मिन् नाटके सुन्दररूपेण दृश्यते।

प्रस्तुतग्रन्थे धीरोदात्तः लालित्यगुणयुक्तः श्रीकृष्णः एव दिव्यः नायकः, मुख्यरसः रसराजः शृङ्गारः भवति। सप्ताङ्कयुक्तस्यास्य ग्रन्थस्य प्रत्येङ्कं हि ग्रन्धकारः विविधकलाकुशलतया दर्शकानां तथा श्रोतृवर्गस्य आनन्दवर्धकसामग्रीं सम्पूर्णरूपेण सन्निवेशयति।

भक्तिव्याजेन मर्यादापूर्णशृङ्गारस्य चरमप्रकर्षः अत्र नाटके प्रदर्शितः। यथा-

सर्वस्वं प्रथमरसस्य यः प्रथीयान् कंसारेन्द्रयति राधया विलासः।

वक्तुं को विरमतु तं जनः समन्तादानन्दस्तिरयति चेद्गिरां न वृत्तिम्॥

हरिरेष न चेदवातरिष्यन्मथुराया मधुराक्षि राधिका च।

अभविष्यदियं विसष्टिर्मकराङ्गस्तु विशेषतस्तदात्र ॥[19]

सम्भवतः कृतिरेषा चैतन्यप्रवर्तितभक्तिधारां सर्वजनग्राह्यां लोकप्रियां कर्तुं विरचिता। परन्तु भक्तकवेः एवं रचनम् आवश्यकमासीत् न वेति प्रश्नः? एवमनुमीयते श्रीमद्भागवत-गीतगोविन्दादिपरम्परायां शृङ्गारितं भक्तिकाव्यं तद्युगस्य

आवश्यकता आसीत्। नाट्यकारस्य सूक्ति-सौरभं रसिकान् सज्जनान् सुवासितान् कारयति। यथा-

अप्रेक्ष्य क्लममात्मनो विदधति प्रीत्या परेषां प्रियं
लज्जन्ते दुरितोद्यमादिव निजस्तोत्रानुबन्धादपि।
विद्यावित्तकुलादिभिश्च यदमी यान्ति क्रमान्नम्रतां
रम्या कापि सतामियं विजयते नैसर्गिकी प्रक्रिया ॥[20]

एवं शृङ्गारितभक्तिरसपूरितमिदं नाटकरत्नं चिरं विजयं प्राप्स्यति। इति शम्।

सन्दर्भग्रन्थाः

- आधुनिक संस्कृत नाटक, रामजी उपाध्याय, पृ. 1-45. प्रकाशिका संस्कृतसाहित्यपरिषत्, संस्कृतविभागः, सागरम, म.प्र., 1977, नूतनसंरकरणम् चीलम्बासुरभारतीप्रकाशनम्, 2014
- विदग्धमाधवम्, नाटककारः श्रीरूपगोस्वामी, व्याख्याकार पं. रमाकान्त झा, पीसम्बासंस्कृतसीरीज आफिस, वाराणसी-1, 1970
- विदग्धमाधवम्, नाटककारः श्रीरूपगोस्वामी, समीक्षा डा. स्वर्गकुमारमिश्रः, शिवालिकप्रकाशन, दिल्ली, 2017
- विदग्धमाधवम्, नाटककारः श्रीरूपगोस्वामी, निर्णयसागरप्रेस, मुम्बाई, द्वितीयसंस्करणम्, 1937
- चैतन्यचरितावली, प्रभुदत्तब्रह्मचारी, खण्ड-4, पृ. 38, गीताप्रेस, गोरखपुर, तृतीयसंस्करणम्, 2009
- Advance History of India, Dr. Kalikinkar Dutta, Vol-2, 9 346-347, Macmillon & Co, Second, 1950.
- History of Philosophy, Dr. Surendranatha Dasgupta, in 5 Vol, first 1921, Kalpaz Publications, 2017
- The Cambridge History of India Vol. III, p. 210 edited by L.T. Colonel wolseley Haig
- The cultural hreritage of India, Vol. IV, P.186 edited by Haridas Bhattacharya, Ramakrishna Mission Institute of Clature, Golpark, 1957.
- The Early History of the Vaishnava Faith and Movement in Bengal-S. K. De, first edition,
- 1942, Pub. Firma K.L. Mukhopadhyay, 6/1A, Bancharam Akrur Lane, Calcutta-12, second edition December 1961.

सन्दर्भपत्रिकाः

- विदग्धमाधव का उपजीव्य, डॉ. कुमारी निशा सीमा मिश्रा, Journal of Interdisciplinary Cycle Research (ISSN NO: 0022-194) Page No.86-94, Volume XII, Issue VIII, August/2020.

पादटिप्पणी:

[1] The Early History Of the Vaishnava Faith and Movement in Bengal, S.K De, p. 154.

[2] विदग्धमाधवम्, पं. रमाकान्त झा, व्याख्याकार (चौ. प्र.). पृ- 347-349

[3] 1.20,पृ. 21-22, तत्रैव।

[4] पृ.32-35, तत्रैव।

[5] पृ.65, तत्रैव।

[6] 2.3, तत्रैव।

[7] 3.5, तत्रैव।

[8] श्लो. 15-17, चतुर्थाङ्के, तत्रैव।

[9] श्लो.27, तत्रैव।

[10] श्लो.5-9, पञ्चमाङ्के, तत्रैव।

[11] 7.28, तत्रैव।

[12] 1.12, तत्रैव।

[13] 4.24, तत्रैव।

[14] 3.1, उज्ज्वलनीलमणौ तृतीयाध्याये।

[15] 3.9, तत्रैव।

[16] 3.25, तत्रैव।

[17] 4.12, तत्रैव।

[18] पृ. 18-19, आधुनिकसंस्कृतनाटक, रामजीउपाध्यायस्य हिन्दीमूलात् मया संस्कृतम्।

[19] 7.2-3, तत्रैव।

[20] 1.5, तत्रैव।